

بررسی شخصیت عاصم و متفردات او به روایت حفص*

حمید جلیلیان** و سیف‌علی زاهدی فر***

چکیده

یکی از مهم‌ترین شاخه‌های علوم قرآنی، «علم قرائت قرآن کریم» است. آشنایی با این علم و چگونگی انتقال آن از زمان پیامبر ﷺ به عنوان اولین قاری قرآن کریم تا زمان حاضر و بررسی اختلاف قرائت کلمات قرآن کریم و علل آن و شناسایی قاریان مهم قرآن کریم و روایان قرائت آنها از مهم‌ترین مباحث «علم قرائت» به شمار می‌رود. از میان قاریان مهم که با عنوان «قرآء سبعه» نامیده می‌شود، «عاصم بن ابی النّجود» به عنوان بهترین قاری در میان علمای علم قرائت شناخته شده است. در بین روایان عاصم، حفص، فصیح‌ترین و متقن‌ترین کلمات را برگزیده است. شخصیت علمی و دینی و تشیع عاصم و حفص، شیوه قرائت عاصم، دلایل رجحان قرائت عاصم به روایت حفص، انفرادات قرائت عاصم به روایت حفص و توجیه و علل قرائت منحصر به فرد وی به روایت حفص از موضوعات بررسی شده در این نوشتار است. پس از بررسی معلوم گردید که بدون در نظر گرفتن موارد تکراری، تنها در ۵۰ آیه و در ۵۲ کلمه، قرائت منحصر به فرد عاصم به روایت حفص وجود دارد.

واژگان کلیدی: قرآن، علم قرائت، انفرادات عاصم، روایت حفص.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۲۵ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۵/۴/۱۳.

** استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بناب، (نویسنده مسئول): jalilian1358@yahoo.com

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه شهید مدنی آذربایجان: s_zahedifar@yahoo.com

درآمد

ابوبکر عاصم بن بهدکله ابي النجود اسدی، زادگاهش در حرّه بنی سلیم بن منصور است. وی از موالی جذیمه^[۱] از مردم کوفه بوده و نزد ابو عبدالرحمن سلمی قرآن آموخت (حموی، معجم الأدباء، ۱۳۸۱: ۲/۶۴۱). در میان قاریان کوفی پس از یحیی بن وثّاب، در طبقه سوم کوفیان به شمار می‌رود (ابن ندیم، الفهرست، ۱۳۸۱: ۴۹). وی پس از وفات استادش ابو عبدالرحمن سلمی (م ۸۳ ق) قاری کوفه شد (ذهبی، معرفة القراء الکبار علی الطبقات والأعصار، ۱۴۱۷ ق: ۱/۵۱). سلسله استادان عاصم عبارت اند از:

۱- ابو عبدالرحمن عبدالله بن حبیب بن ربیع سلمی که قرائت را از علی بن ابی طالب (علیه السلام) عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب، زید بن ثابت، عثمان بن عفان و ایشان از رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) فرا گرفته‌اند.

۲- ابومریم زرّ بن حبیش بن حباشه اسدی (م ۸۳ ق) که او نیز قرائت را از علی بن ابی طالب (علیه السلام) عبدالله بن مسعود، عثمان بن عفان و ایشان از پیامبر (صلی الله علیه و آله) فرا گرفته‌اند.

۳- ابو عمرو سعد بن الیاس شیبانی (م ۹۶ ق) که قرائت را از عبدالله بن مسعود فرا گرفته است (طویل، مدخل فی علوم القرائات، ۱۴۰۵ ق: ۱/۲۸۵-۲۸۶).

هیچ یک از مورخان و سیره شناسان در مورد تاریخ ولادت عاصم سخنی به میان نیاورده‌اند. ذهبی می‌گوید: تولدش در عهد خلافت معاویه بوده است (ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۴۲۷ ق: ۵/۲۵۶). تاریخ وفات عاصم را در سال ۱۲۷ قمری (زرکلی، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، ۱۹۹۹ ق: ۳/۲۴۸)، ۱۲۸ قمری (ابن ندیم، الفهرست، ۱۳۸۱: ۴۹) و ۱۲۹ قمری (حموی، معجم الأدباء، ۱۳۸۱: ۲/۶۴۱) بیان کرده‌اند.

عاصم درباره چگونگی آموزش قرائت از استادش می‌گوید: «هیچ کس جز عبدالرحمن به من قرائت قرآن را نیاموخت و من هرگز از قرائت او تخطی نکردم» (ذهبی، معرفة القراء الکبار علی الطبقات والأعصار، ۱۴۱۷ ق: ۱/۷۵). ابو عبدالرحمن نیز قرائت را از حضرت علی (علیه السلام) آموخته (حموی، معجم الأدباء، ۱۳۸۱: ۲/۶۴۱) و از قرائت ایشان تخطی نداشته است؛ بنابراین، عاصم با یک واسطه، راوی قرائت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) است (معرفة، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ ق: ۲/۲۵۳).

شخصیت علمی و دینی عاصم

عاصم از دیدگاه دانشمندان شیعی و نیز علمای اهل سنت، دارای شخصیتی بارز، با تقوا و مورد اعتماد در مسئله قرائت بوده است (حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، ۱۳۶۸: ۳۲۲-۳۲۳). قاضی نورالله شوشتری در «مجالس المؤمنین» می‌نویسد: «عاصم میان فصاحت و اتقان و تحریر و تجوید جمع کرده و خوش آوازترین مردم بود» (شوشتری، مجالس المومنین، ۱۳۷۷: ۱/۵۴۸). ابن جزری در رده بندی قراء سبعة، قرائت عاصم را «افصح القرائات» نامیده است (ابن جزری، غایة النهاية فی طبقات القراء، ۱۳۵۱: ۱/۷۵). علامه حلی محبوب‌ترین قرائت‌ها را دو قرائت «روایت شعه از عاصم» و «أبی عمرو بن العلاء» دانسته است (حلی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، ۱۴۱۲ق: ۵/۶۴؛ صدر، تأسیس الشيعة الكرام لعلوم الاسلام، ۱۳۷۰: ۳۴۷). احمد بن حنبل می‌گوید: «اهل كوفه قرائت عاصم را اختیار می‌کردند و من نیز آن را اختیار می‌کنم» (ذهبی، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، ۱۳۸۲: ۲/۳۵۸؛ معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ق: ۲/۲۴۶).

تشیع عاصم

عاصم قرآن را بر ابو عبد الرحمن سلمی و او نیز همه قرآن را بر علی بن ابی طالب علیه السلام خوانده است. پس عاصم با یک واسطه شاگرد حضرت علی علیه السلام بوده است. قرائت عاصم محبوب‌ترین قرائت نزد علمای شیعه است. عاصم، شیعه و پیرو ولایت اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده و بسیاری از علما بر شیعه بودن او تصریح کرده‌اند؛ برای نمونه، شیخ عبدالجلیل رازی استاد ابن شهر آشوب و ابوالفتوح رازی (زرکلی، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، ۱۹۹۹م: ۴/۸۲). در کتاب «نقض الفصائح علی تشیع عاصم و أنه كان مقتدی الشيعة» می‌نویسد: «بیشتر قاریان مکه، مدینه، کوفه و بصره شیعه اهل بیت بوده و عاصم و کسایب و حمزه بی‌تردید شیعی مذهب بوده‌اند» (صدر، تأسیس الشيعة الكرام لعلوم الاسلام، ۱۳۷۰: ۳۴۶). سید محسن امین نیز در «اعیان الشيعة» می‌نویسد: «چهار نفر از قاریان هفت‌گانه به تصریح اهل فن، ثقه و شیعه اهل بیت علیهم السلام بوده‌اند که عبارت‌اند از: عاصم بن ابی النجود، ابو عمرو بن العلاء، حمزه بن حبيب و علی بن حمزه کسایب. ابن شهر آشوب نیز می‌گوید: «عاصم بدون شک شیعه بوده است» (امین، اعیان الشيعة، ۱۴۰۵ق: ۲/۴۷۰).

راویان قرائت عاصم

گروه زیادی با واسطه و بی واسطه قرائت عاصم را روایت کرده‌اند که عبارت اند از: ابان بن تغلب شیعی، ابان بن یزید عطار، حفص بن سلیمان، حماد بن سلمه، حماد بن یزید، سلیمان بن مهران اعمش، ابوبکر بن عیاش، ضحاک بن میمون، ابو عمرو بن علاء، خلیل بن احمد، حمزه بن حبيب زیات و عدّه دیگری^[۲] که تمام یا قسمتی از قرائت عاصم را روایت کرده‌اند. ولی در این جمع، دو نفر به نام «حفص و ابوبکر بن عیاش» از شهرت فزون‌تری برخوردارند که گویند: این دو، قرائت عاصم را بلا واسطه از خود وی روایت نموده‌اند (حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، ۱۳۶۸: ۳۲۴-۳۲۵). در قصیده شاطیبه آمده است:

فأما ابوبکر و عاصم اسمه
فشعبة راویه المبرز أفضلا
و ذاك بن عیاش ابوبکر الرضا
و حفص و بالاتقان كان مفضلا
(عبد الغنی، الوافی فی شرح الشاطیبه، ۱۴۲۵ق: ۲۱).

یعنی: «اما ابوبکر و او نامش عاصم است و شعبه راوی بارز و برتر اوست و ابن عیاش، ابوبکر رضاست و حفص که به استواری قرائت از او برتر است».

معروفترین راویان قرائت عاصم

۱. ابوبکر بن عیاش (م ۹۵-۱۹۳ ق)

ابوبکر بن عیاش بن سالم اسدی و نامش شعبه است. وی پیشوایی دانا و بزرگی بود (زنجانی، تاریخ جامع قرآن کریم، بی‌تا: ۱۱۳). شعبه قرآن را سه بار بر عاصم خواند و سه سال پیش از مرگش، سمت اقرء و بررسی قرائت دیگران را رها کرد (طویل، مدخل فی علوم القرائات، ۱۴۰۵ق: ۱/ ۸۲). وی از پیشوایان اهل سنت بود و عالمی عامل و دانشمندی بزرگ به شمار می‌رفت (ابن جزری، النشر فی القرائات العشر، بی‌تا: ۱/ ۱۵۶؛ حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، ۱۳۶۸: ۳۲۷). شعبه از بردگان واصل بن حیان احدب بود و در سال ۱۹۳ قمری در کوفه وفات یافت (ابن ندیم، الفهرست، ۱۳۸۱: ۴۹-۵۰).

۲. حفص (م ۹۰-۱۸۰ ق)

ابوعمر و حفص بن سلیمان بن مغیره بزاز اسدی کوفی مشهور به حفص بوده است. او را «ربیب» یعنی فرزند همسر عاصم می‌نامند. (زرکلی، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و

النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، ۱۹۹۹ م: ۷ / ۷۷). حفص مردی عالم، عامل و داناترین یاران عاصم نسبت به قرائت عاصم بود (زنجانی، تاریخ جامع قرآن کریم، بی تا: ۱۱۳). ابوهشام رفاعی در مورد حفص گفته است: «حفص داناترین راویان به قرائت بود» (ابن جزری، غایة النهاية فی طبقات القراء، ۱۳۵۱: ۱ / ۲۵۴). معروف است که حفص پنج آیه پنج عاصم، به وسیله حفص انجام گرفته است» (ابن جزری، النشر فی القرائات العشر، بی تا: ۱ / ۱۵۶). ابن منادی می گوید: پیشینیان حفص را در حفظ برتر از ابن عیاش (شعبه) می شمردند و او را به ضبط حروفی که بر عاصم قرائت کرده و نیز به برترین قاری روزگار توصیف می کردند و ذهبی درباره حفص گوید: وی در قرائت ثقه و ثبت و ضابط بود (همان: ۱ / ۱۵۶). اگر چه آراء و نظریه های علماء درباره حفص دچار نوعی اضطراب و تردید است، ولی در امر قرائت، فردی مورد اعتماد و بر حسب شواهد فراوان، شخصیتی مقبول و پذیرفته می باشد (حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، ۱۳۶۸: ۲۳۵). حفص قرائت را عرضاً و تلقیناً از عاصم اخذ کرده و قرآن را بر او خوانده است. وی در سال ۱۸۰ قمری در سن نود سالگی وفات کرد (ابن جزری، غایة النهاية فی طبقات القراء، ۱۳۵۱: ۱ / ۲۵۴-۲۵۵). شیخ طوسی حفص را در شمار اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام آورده است (طوسی، رجال الطوسی، ۱۴۱۵ ق: ۱۵۰ و ۱۸۹). درباره اینکه آیا حفص در روایت از قرائت عاصم با وی مخالفت کرده از حفص روایت شده که وی سه کلمه «ضعف» در آیه ۵۴ سوره روم را از عاصم به فتح ضاد روایت کرده، ولی - به خاطر روایت ابن عمر از پیامبر صلی الله علیه و آله مبنی بر اینکه حضرت، قرائت آن را با فتح ضاد نپذیرفته و آن را به ضم ضاد قرائت کرده - قرائت آن را به ضم ضاد اختیار نموده است (ابن ابی طالب، الکشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها، ۱۴۰۴ ق: ۲ / ۱۸۶)، این مطلب چنین نقد شده است:

- ۱- این روایت به لفظ مجهول «ذکر عن حفص» و «رؤی عن حفص» که بیانگر شک و تردید است، نقل شده و اسناد آن به حفص ثابت نشده است.
- ۲- اعتماد حفص به ابن عمر به اندازه ای نبوده که موجب ترجیح قرائت وی بر قرائت عاصم شود، در حالی که شیخ ضابط و امین وی بوده و قرائتش با اسناد طلایی به امام علی علیه السلام می رسد.

۳- چگونه قرائت صحیح کلمه «ضعف» بر صحابه بزرگوار و امانت دار مخفی مانده و پیامبر ﷺ تنها آن را به ابن عمر یاد داده است. پس نظر بهتر این است که عاصم خود کلمه «ضعف» به ضمّ ضاد را نیز به حفص قرائت کرده است (معرفة، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ق: ۲/ ۲۴۹).

اصول روایت حفص از عاصم

منظور از اصول روایت، قواعد کلی هر یک از روایان قراء سبعة است که تحت ضابطه‌ای به صورت قاعده بیان شده و مستثنیات آن ذکر گردیده است (پورفرزب (مولایی)، تهذیب القرائة در شرح قواعد و قرائات قرآء سبعة، ۱۳۶۸: ۱۳۶).

برخی از مهم ترین اصول روایی حفص از عاصم به قرار ذیل است:

- ۱- اثبات لفظ «بسمله» هنگام وصل دو سوره غیر از «انفال و توبه»؛ وصل این دو سوره نیز از وی به سه وجه «قطع، سکت و وصل» می‌باشد.
- ۲- چهار یا پنج حرکت در مدّ منفصل و متصل.
- ۳- اماله حرف «الف» در کلمه «مَجْرِيهَا» در آیه ﴿بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرِيهَا وَ مُرْسَهَا﴾ (هود: ۴۱).

۴- اثبات «یاء» زائد [= یای متلکم وحده] در کلمه «ءاتان» در آیه ﴿فَمَا آتَانِي اللّٰهُ خَيْرٌ﴾ (نمل: ۳۶) به صورت مفتوح در هنگام وصل فقط و اثبات یاء ساکن یا حذف آن در حالت وقف.

۵ - «سکت» در آیات: ﴿مَنْ سَرَقَ﴾ (قیامت: ۲۷)، ﴿بَلِّغْ رَانَ﴾ (مطففین: ۱۴)، ﴿مَرْقَدْنَا هَذَا﴾ (یس: ۵۲) و ﴿عَوَّجَاسَ قِيمَا﴾ (کهف: ۲۱).

۶ - فتحه دادن به «یاء» اگر بعد از لام تعریف بیاید؛ مانند: ﴿رَبِّيَ الَّذِي﴾ (بقره: ۲۵۸) جز در آیه ﴿عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ (بقره: ۱۲۴) که آن را به سکون خوانده که در حالت وصل حذف می‌شود.

۷- ساکن نمودن «یاء اضافی» [= یای متلکم وحده] در صورتی که بعد از آن همزه قطع بیاید؛ مانند: ﴿إِنِّي أَعْلَمُ﴾ (بقره: ۳۰) مگر در این موارد که مفتوح خوانده است: ﴿يَدِي إِلَيْكَ﴾ (مائده: ۲۸)، ﴿وَأُمِّي إِلَهَيْنِ﴾ (مائده: ۱۱۶)، ﴿مَعِيَ أَبَدًا﴾ (توبه: ۸۳)، ﴿مَعِيَ أَوْ رَحِمْنَا﴾ (ملک: ۲۸) و «أَجْرِي إِلَّا» در همه قرآن.

۸- مفتوح نمودن «یاء اضافی» [= یای متلکم وحده] در صورتی که بعد از آن همزه یا لام تعریف نیاید؛ مانند: ﴿وَجْهِيَ لِلَّهِ﴾ (آل عمران: ۲۰) و (انعام: ۷۹)، ﴿بَيْتِي﴾ (بقره: ۱۲۵؛ حج: ۲۶؛ نوح: ۲۸)، ﴿لِي﴾ (ابراهیم: ۲۲؛ طه: ۱۸؛ نمل: ۲۰؛ یس: ۲۲؛ ص: ۲۳ و ۶۹؛ کافرون: ۶) ﴿مَعِيَ﴾ (اعراف: ۱۰۵، توبه: ۸۳؛ کهف: ۶۷ و ۷۲ و ۷۵؛ انبیاء: ۲۴؛ شعراء: ۶۲ و ۱۱۸؛ قصص: ۳۴؛ ملک: ۲۸).

۹- ساکن نمودن «یاء متلکم وحده» در ﴿يُؤَي﴾ (بقره: ۱۸۶؛ مائده: ۱۱۱؛ اعراف: ۶۱ و ۶۷؛ یوسف: ۱۰۰؛ مریم: ۴۷؛ حج: ۲۶؛ نور: ۵۵؛ عنکبوت: ۸؛ لقمان: ۱۵؛ احقاف: ۹). نیز در مواردی که بعد از «یاء» همزه وصل بیاید؛ مانند: ﴿لِتَقْسِي اَذْهَب﴾ (طه: ۴۱-۴۲).

۱۰- حذف یاء ضمیر در آیه ﴿يَا عِبَادِ لَا خَوْفَ﴾ (زخرف: ۶۸).

۱۱- اشباع «هَاءِ ضَمِيرٍ» مسبوق به ساکن که ما بعد آن متحرک باشد تنها در یک مورد؛ ﴿فِيهِ مُهَانًا﴾ (فرقان: ۶۹) و در صورتی که «هَاءِ ضَمِيرٍ» میان دو حرف متحرک بیاید، مانند بقیه قراء اشباع می شود جز در ﴿اَرْجِهْ وَ﴾ (اعراف: ۱۱۱؛ شعراء: ۳۶) و ﴿فَالْقَلْبَ اِلَيْهِمْ﴾ (نمل: ۲۸) که آن دو را به سکون خوانده است و ﴿يَرْضَهُ لَكُمْ﴾ (زمر: ۷) که بدون اشباع خوانده است و در ﴿يَتَّقَهُ﴾ (نور: ۵۲) به سکون قاف و قصر هاء خوانده است.

۱۲- وقف در کلمات زیر بدون یاء؛ ﴿هَادٍ﴾ (رعد: ۷ و ۳۳؛ زمر: ۲۳ و ۳۶؛ غافر: ۳۳)، ﴿وَأَقٍ﴾ (رعد: ۳۴ و ۳۷)، ﴿وَالٍ﴾ (رعد: ۱۱) و ﴿بَاقٍ﴾ (نحل: ۹۶).

۱۳- حفص کلمه ﴿أَنسَانِيَّةُ﴾ (کهف: ۶۳) و کلمه ﴿عَلَيْهِ اللَّهُ﴾ (فتح: ۱۰) را به ضم هاء و اختلاس (عدم اشباع) آن خوانده است.

۱۴- حفص کلمات ﴿هُزُواً وَ كُفُواً﴾ را در هر حال به ابدال به واو خوانده است.

۱۵- حفص کلمه ﴿ءَامَنْتُمْ﴾ (اعراف: ۱۲۳) که اصل آن با سه همزه ﴿ءَاءَمَنْتُمْ﴾ بوده است با حذف همزه اول به صورت ﴿أَمَنْتُمْ﴾ و کلمه ﴿ءَأَعَجَبِي﴾ (فصلت: ۴۴) را به تحقیق همزه اول و تسهیل دوم خوانده است (ر.ک: مباحث فی علم القرائات مع بیان أصول روایة حفص، ۱۴۲۵: ۱/ ۸۶- ۹۱؛ پورفرزب (مولایی)، تهذیب القرائة در شرح قواعد و قرائات قرآء سبعه، ۱۳۶۸: ۳۳-۱۳۴).

دلایل رجحان قرائت عاصم به روایت حفص

قرائت عاصم به روایت حفص برترین و بهترین قرائت در میان قرائت‌های هفت‌گانه است. عمده‌ترین دلایل برتری قرائت عاصم به روایت حفص بدین قرار است:

۱- از صدر اسلام (بعد از زمان قرآء سبعة) تاکنون یکی از قرائات متداول در بین مسلمانان روایت حفص از عاصم است؛ زیرا عاصم و راوی او حفص به قرائت عموم مسلمانان و روایت صحیح و متواتر بین آنان توجه فراوانی داشتند و قرائت عاصم قرائتی است که از استادش ابوعبدالرحمن سلمی اخذ کرد و او هم از امیرالمؤمنین علی علیه السلام و آن حضرت نیز به هیچ قرائتی جز آنچه موافق با نصّ اصلی وحی که متواتر بین مسلمانان بود، قرائت نمی‌کرد (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ق: ۲/ ۲۴۵). برخی معتقدند قرائت رسمی در قرن دوم در نزد صاحبان فنّ قرائت چون فرّاء، اخفش، ابوعبیده معمر بن مثنی، ابن خالویه، ابوعلی الفارسی قرائتی بوده که امروزه آن را روایت حفص از عاصم می‌خوانیم (حسینی و ایروانی، «بررسی تاریخی «قراءة العامة» و ارتباط آن با روایت حفص از عاصم»، ۱۳۹۴: ۱۸۲).

۲- ابن مجاهد، اغلب، قرائت عاصم به روایت شعبه را در بغداد به شاگردانش آموزش می‌داد؛ چرا که در مجلس قرائت وی پانزده مرد نابینا، تنها قرائت عاصم را آموزش می‌دیدند (ذهبی، معرفة القراء الکبار علی الطبقات والأعصار، ۱۴۱۷ق: ۱/ ۱۵۳).

۳- قرائت عاصم، قرائت متداول بین مسلمانان است و قرائت او با مرکب سیاه نوشته می‌شد و قرائت دیگران با رنگ دیگر تا با قرائت عاصم اشتباه نشود (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ق: ۲/ ۲۴۴).

۴- ابومحمد مکی بن ابی طالب گوید: «صحیح‌ترین قرائت از لحاظ سند، قرائت نافع و عاصم است» (سیوطی، الإیتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱ق: ۱/ ۲۷۳).

۵- عاصم بین قرآء، معروف و ویژگی منحصر به فردی داشت که او را مشهور کرده بود؛ چرا که وی در نهایت ضبط و اتقان بود و در اینکه قرائت قرآن را از چه کسی اخذ کند، شدیداً احتیاط می‌کرد (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ق: ۲/ ۲۴۵).

۶- حفص که خود معروف به ضبط و اتقان بود، قرائت عاصم را در مناطق مختلف رایج کرد و اکثر مسلمانان به روایت حفص از عاصم روی آوردند و به آن توجه کردند (همان: ۲/ ۲۴۷).

۷- قرائت عاصم در میان علمای قرائت، قاریان و اهل فنّ به «افصح القرائات» مشهور است (ابن جزری، غایة النهاية فی طبقات القراء، ۱۳۵۱: ۱/ ۷۵).

۸- عاصم به طور قطع شیعه بوده، چنانکه استادش، ابوعبدالرحمن نیز یقیناً شیعه بوده است (حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، ۱۳۶۸: ۳۲۱).

نکاتی پیرامون منفردات روایت حفص از عاصم کوفی

۱. منظور از منفردات عاصم به روایت حفص، قرائت منحصر به فرد کلماتی است که توسط حفص از عاصم روایت شده و هیچ قاری و راوی دیگری حتی شعبه با وی اتفاق نظر نداشته است.

۲. در بعضی موارد، قرائت سایر قرّاء (غیر از عاصم) با همدیگر هماهنگ نیست؛ مانند آیه ۳۵ سوره یونس که موارد اختلاف قرائت آنها نیز در جدول انفرادات عاصم به روایت حفص در پایان مقاله آمده است.

۳. راوی دوم عاصم یعنی شعبه، دو مورد را متفاوت از حفص و سایر قرّاء روایت کرده است و این دو از کلمه «مَهْلَک» در دو آیه (کهف: ۵۹ و نمل: ۴۹) است.

۴. شعبه در ۳۴ مورد با در نظر گرفتن موارد تکراری و ۲۲ مورد بدون در نظر گرفتن موارد تکراری، هماهنگ با حفص و متفاوت با سایر قرّاء از عاصم روایت کرده است (بقره: ۲۴۵، ۲۸۰ و ۲۸۲؛ نساء: ۱۴۰؛ اعراف: ۵۷؛ توبه: ۳۰ و ۶۶ (سه مورد)؛ هود: ۴۲؛ نحل: ۲۰؛ کهف: ۳۴، ۴۲ و ۹۴ (دو مورد)؛ انبیاء: ۹۶ (دو مورد)؛ نور: ۵۷؛ فرقان: ۴۸؛ نمل ۲۲ و ۶۳؛ قصص: ۲۹؛ احزاب: ۴، ۲۱، ۴۰ و ۶۸؛ حدید: ۱۱؛ مجادله: ۲ و ۱۱؛ ممتحنه: ۳، ۴ و ۶؛ عبس: ۴؛ مسد: ۴).

۶۵

۵. از ۷۹ آیه‌ای که بررسی شد، ۸۲ کلمه مورد اختلاف قرائت عاصم به روایت حفص با سایر قرّاء وجود دارد که از میان آنها، ۳۰ مورد تکراری است؛ بنابراین، بدون در نظر گرفتن موارد تکراری، تنها در ۵۰ آیه و در ۵۲ کلمه، قرائت منحصر به فرد عاصم به روایت حفص وجود دارد.

دسته‌بندی و توجیه و علل قرائات متفرد عاصم به روایت حفص

قرائات منحصر به فرد عاصم به روایت حفص را می‌توان به طور کلی در موارد ذیل دسته‌بندی کرد:

۱. تفاوت در لهجه و لغت: مانند آیه ۶۷ سوره بقره که حفص «هُزُواً» خوانده و سایر قراء «هُزَاءً یا هُزَاءً» خوانده‌اند. علت این است که حفص، همزه را بعد از دو حرف مضموم در یک کلمه ناخوشایند می‌شمرد (شریعت، چهارده روایت در قرائت قرآن مجید، ۱۳۷۰: ۶۳). آیات ذیل را می‌توان جزو این دسته به شمار آورد: مائده: ۵۷؛ اعراف: ۱۰۵؛ توبه: ۸۳؛ یوسف: ۴۷؛ ابراهیم: ۲۲؛ اسراء: ۶۴؛ کهف: ۵۶، ۶۳، ۶۷، ۷۲، ۷۵، ۱۰۶؛ انبیاء: ۲۴، ۳۶؛ نور: ۵۲؛ فرقان: ۴۱؛ شعراء: ۶۲؛ قصص: ۳۲، ۳۴؛ لقمان: ۶؛ ص: ۲۳ و ۶۹؛ جاثیه: ۹؛ فتح: ۱۰؛ مدثر: ۵؛ مطفین: ۳۱؛ اخلاص: ۴.

۲. ثلاثی یا مزید دانستن فعل: مانند آیه ۱۱۷ سوره اعراف که حفص به تخفیف قاف در «تَلَقَّفُ» و سایر قراء به تشدید قاف قرائت کرده‌اند که در اصل، «تَتَلَقَّفُ» بوده و یکی از دو تاء به دلیل تخفیف حذف شده است (ابن ابی طالب، الکشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها، ۱۴۰۴ق: ۱/ ۴۷۳). آیات مشابه دیگری نیز وجود دارد (یونس: ۳۵؛ مریم: ۲۵؛ طه: ۶۹ و شعراء: ۴۵).

۳. معلوم یا مجهول: مانند آیه ۷ سوره انبیاء که حفص «نوحی» را به نون و کسر حاء قرائت نموده و آن را به «و ما أرسلنا» برگردانده و بقیه قراء به یاء و فتح حاء قرائت کرده و آن را به لفظ «رجال» که قائم مقام فاعل است، برگردانده‌اند (همان: ۱۵/ ۲) آیات مشابه دیگری نیز وجود دارد (مائده: ۱۰۷؛ یوسف: ۱۰۹؛ نحل: ۴۳؛ قصص: ۸۲).

۴. تنوین یا اضافه: مانند آیه ۴۰ سوره هود که حفص «من کلّ زوجین» با تنوین خوانده است؛ یعنی «من کلّ شیء» که شیء حذف شده است؛ زیرا «کلّ» اقتضای داشتن مضاف‌الیه را دارد و در این قرائت «زوجین» مفعول به و «اثنین» وصف آن محسوب می‌شود. سایر قراء، «من کلّ زوجین» را به صورت مضاف خوانده‌اند که «اثنین» بنا بر مفعول به بودن منصوب می‌شود (شریعت، چهارده روایت در قرائت قرآن مجید، ۱۳۷۰: ۳۰۳-۳۰۴). آیات دیگری را می‌توان جزو این دسته برشمرد (انفال: ۱۸؛ مؤمنون: ۲۷؛ طلاق: ۳).

۵. غیبت یا خطاب: مانند آیه ۱۵۷ سوره آل عمران که حفص «یجمعون» را به صورت غایب خوانده به این معنا که مغفرت و رحمت خدا برای شما از آنچه دیگران با ترک جهاد در راه خدا جمع آوری می‌کنند، بهتر است و بقیه قراء به صورت مخاطب «تجمعون» خوانده‌اند و آن را به خطاب در ابتدای آیه ﴿وَلَكِنْ قِيلَ لَكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتَمَّ﴾ برگردانده‌اند به این معنا که مغفرت و رحمت خدا بهتر از چیزی از نعمت‌های دنیاست که در صورت زنده ماندن جمع آوری می‌کنید (ابن ابی طالب، الکشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها، ۱۴۰۴ق: ۱/ ۳۶۲) آیات دیگری را می‌توان جزو این دسته برشمرد (آل عمران: ۸۳؛ فرقان: ۱۹).

۶. مفرد یا جمع: مانند آیه ۳۳ سوره معارج که حفص «بشهاداتهم» را به صورت جمع و سایر قراء به صورت مفرد «بشهادتهم» قرائت کرده‌اند. جمع آوردن شهادت به خاطر اختلاف شهادت و کثرت انواع آن است و مفرد آوردن آن به اعتبار مصدر بودن است که بر همه جنس دلالت دارد؛ شامل می‌شود لذا به جمع اضافه شده است (طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۰۶ق: ۱۰/ ۵۳۳) آیات دیگری نیز جزو این دسته هستند (شعراء: ۱۸۷؛ سبأ: ۹).

۷. اختلاف در ترکیب آیه: مانند آیه ۲۳ سوره یونس که حفص «متاع الحیوة الدنیا» را بنا بر حال یا مفعول بودن به نصب خوانده است؛ یعنی: «متاعکم متاع الحیوة الدنیا» و سایر قراء به رفع خوانده‌اند و رفع آن دو وجه دارد: ۱. «متاع» خبر برای مبتدای محذوف است: «ذلک متاع الحیوة الدنیا»؛ ۲. «متاع» خبر است برای «بغی» است با این معنا که: این ستمکاری شما بر خویشان و افزونی جستن بر یکدیگر، برخورداری است در دنیا. (میبدی، کشف الأسرار و عدّة الأبرار، ۱۳۳۱: ۴/ ۲۷۴ - ۲۷۵). آیات دیگری را می‌توان جزو این دسته بر شمرده: (اعراف: ۱۶۴؛ نحل: ۱۲؛ کهف: ۱، ۲؛ طه: ۶۳؛ حج: ۲۵؛ نور: ۹؛ یس: ۵۲؛ غافر: ۳۷؛ معارج: ۱۶؛ قیامة: ۳۷).

۸. اختلاف در اشتقاق کلمه: مانند آیه ۵۳ سوره زخرف که حفص «أسورة» خوانده که جمع «سوار» است و سایر قراء «أساوره» خوانده‌اند که جمع «أسوره» بوده و جمع الجمع است (همان: ۷۲/ ۹) و ممکن است «أساوره» جمع «أسوار» باشد (طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۰۶ق: ۹/ ۷۷).

۹. اسناد فعل به فاعل غایب یا متکلم مع الغیر: مانند آیه ۵۷ آل عمران که حفص «فیوفیهم» خوانده است؛ یعنی «فیوفیهم الله» و دلیل او گفتار خدای تعالی است که «و الله

لا یحب الظالمین» و سایر قرآء «فَنُوقِیْهِمْ» یعنی خدای عزّ و جلّ از خودش خبر می‌دهد و دلیل آنها قول خدای عزّ و جلّ است: «فَاعْذَبْهُمْ عَذَاباً شَدِیداً» (شریعت، چهارده روایت در قرائت قرآن مجید، ۱۳۷۰: ۱۲۵) آیات دیگری را می‌توان جزو این دسته به شمار آورد (نساء: ۱۵۲؛ یونس: ۴۵؛ سبأ: ۴۰).

۱۰. **اختلاف در تجزیه کلمه:** مانند آیه ۵۹ سوره کهف که حفص «مَهْلِک» را بنا بر اسم زمان یعنی «وقت هلاکهم» خوانده و سایر قرآء «مُهْلَک» بنا بر مصدر یعنی «اهلاکهم» یا اسم زمان یعنی «وقت اهلاکهم» خوانده‌اند (طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۰۶ق: ۶/ ۷۳۸) آیات دیگری را می‌توان جزو این دسته برشمرد (اعراف: ۱۱۷؛ طه: ۶۹؛ شعرا: ۴۵؛ نمل: ۴۹؛ احزاب: ۱۳).

۱۱. **اختلاف در تفسیر کلمه:** مانند آیه ۲۲ سوره روم که قرائت به «للعالمین» به این دلیل است که آیات را به دانشمندان اختصاص داده است؛ زیرا آنان بنا بر آیه ۴۳ سوره عنکبوت، اهل دقت، استنباط و عبرت‌گیری هستند و قرائت به «للعالمین» به این سبب است که همه مخلوقات اعم از عالم و جاهل نشانه‌ها و راهنمایی‌های خداوند بر توحید را مشاهده می‌کنند و بر آنان اتمام حجت می‌شود (ابن ابی طالب، الکشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها، ۱۴۰۴ق: ۲/ ۱۸۳) آیات دیگری را می‌توان جزو این دسته برشمرد (انبیاء: ۱۱۲؛ احزاب: ۶۸).

۱۲. **اختلاف در اعلال کلمه:** مانند آیه ۱۲۳ سوره اعراف که بنا بر قرائت حفص الف استفهام به دلیل تخفیف حذف شده و با یک همزه به لفظ خبر خوانده که معنای استفهام می‌دهد و بقیه با دو همزه خوانده‌اند و اجتماع دو همزه را سنگین ندانسته‌اند (همان: ۱/ ۴۷۳). آیات دیگری را می‌توان جزو این دسته برشمرد (یوسف: ۵؛ طه: ۷۱؛ شعرا: ۴۹؛ لقمان: ۱۳ و ۱۶؛ صافات: ۱۰۲).

۱۳. **اختلاف در اظهار یا ادغام:** مانند آیه ۲۷ سوره قیامت که حفص با سکت بر کلمه «من» خوانده تا در کلمه بعدی ادغام نشود، ولی بقیه قراء ادغام کرده‌اند. آیه مطففین: ۱۴ نیز جزو این دسته است.

نتیجه گیری

عاصم شیعه و پیرو ولایت اهل بیت رسول خدا ﷺ و با واسطه ابو عبدالرحمن سلمی شاگرد حضرت علی (علیه السلام) بوده و قرائت عاصم محبوبترین قرائت نزد علمای شیعه است. از میان همه آیات قرآن کریم، تنها در ۷۹ آیه و ۸۲ کلمه، اختلاف قرائت عاصم به روایت حفص با شعبه و سایر قراء وجود دارد که از آن میان، ۳۰ مورد تکراری است؛ بنابراین، بدون در نظر گرفتن موارد تکراری، تنها در ۵۰ آیه و ۵۲ کلمه، قرائت منحصر به فرد عاصم به روایت حفص وجود دارد.

جدول تفردات روایت حفص از عاصم^۳

ردیف	سوره: آیه	روایت حفص از عاصم	قرائت بقیه قراء
۱	بقره: ۶۷ و ۲۳۱	هُزُوا	حمزه: هُزَاءُ؛ بقیه قراء: هُزُوا (با همزه)
۲	آل عمران: ۵۷	فَيُوقِيهِمْ	فَنُوقِيهِمْ
۳	آل عمران: ۸۳	يُرْجَعُونَ	تُرْجَعُونَ
۴	آل عمران: ۱۵۷	يَجْمَعُونَ	تَجْمَعُونَ
۵	نساء: ۱۵۲	يُؤْتِيهِمْ	نُؤْتِيهِمْ
۶	مائده: ۵۷	هُزُوا	حمزه: هُزَاءُ؛ بقیه قراء: هُزُوا (با همزه)
۷	مائده: ۱۰۷	اسْتَحَقَّ	اسْتَحَقَّ
۸	اعراف: ۱۰۵	مَعِيَ	مَعِيَ (سکون یاء)
۹	اعراف: ۱۱۷	تَلَقَّفُ	تَلَقَّفُ
۱۰	اعراف: ۱۲۳	أَمَنْتُمْ	ءَأَمَنْتُمْ
۱۱	اعراف: ۱۶۴	مَعْدَرَةٌ	مَعْدَرَةٌ
۱۲	انفال: ۱۸	مُوهِنٌ كِيدٌ	حمزه، کسای، ابن عامر: موهِنٌ كِيدٌ؛ بقیه: مُوهِنٌ كِيدٌ
۱۳	توبه: ۸۳	مَعِيَ	مَعِيَ (سکون یاء)
۱۴	یونس: ۲۳	مَتَاعٌ	مَتَاعٌ (ضم عین)
۱۵	یونس: ۳۵	لَا يَهْدِي	حمزه و کسای: لَا يَهْدِي؛ ابو عمرو: لَا يَهْدِي (به فتح یاء و تشدید دال و عدم اشباع (اختلاس) فتحه هاء)؛ بقیه قراء: لَا يَهْدِي
۱۶	یونس: ۴۵	يَحْشُرُهُمْ	نَحْشُرُهُمْ

ردیف	سوره: آیه	روایت حفص از عاصم	قرائت بقیه قرآء
۱۷	هود: ۴۰	كَلِّ	كَلِّ
۱۸	یوسف: ۵	بُنِيَّ	بُنِيَّ (کسر یاء مشدّد)
۱۹	یوسف: ۴۷	ذَابَاً (به فتح همزه)	ذَابَاً (به سکون همزه)
۲۰	یوسف: ۱۰۹	نُوْحِي	يُوْحِي (به صیغه مجهول)
۲۱	ابرهیم: ۲۲	لِيَّ	لِيَّ (سکون یاء)
۲۲	نحل: ۱۲	الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَ النُّجُومِ مُسَخَّرَاتٍ	ابن عامر: الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَ النُّجُومِ مُسَخَّرَاتٍ؛ بقیه قرآء: النُّجُومِ مُسَخَّرَاتٍ
۲۳	نحل: ۴۳	نُوْحِي	يُوْحِي (به صیغه مجهول)
۲۴	اسراء: ۶۴	رَجَلِكِ	رَجَلِكِ (سکون جیم)
۲۵	کهف: ۱، ۲	عِوَجًا قَيِّمًا (با سکت در حالت وصل)	عِوَجًا قَيِّمًا (بدون سکت)
۲۶	کهف: ۵۶	هَزُورًا	حمزه: هَزَاءُ؛ بقیه قرآء: هَزُورًا (با همزه)
۲۷	کهف: ۵۹	لِمَهْلِكِهِمْ (شعبه: لِمَهْلِكِهِمْ)	لِمَهْلِكِهِمْ
۲۸	کهف: ۶۳	أَنْسَانِيَهُ	ابن کثیر: أَنْسَانِيَهُ (هنگام وصل)؛ بقیه قرآء: أَنْسَانِيَهُ
۲۹	کهف: ۶۷، ۷۲، ۷۵	مَعِيَ	مَعِيَ (سکون یاء)
۳۰	کهف: ۱۰۶	هَزُورًا	حمزه: هَزَاءُ؛ بقیه قرآء: هَزُورًا (با همزه)
۳۱	مریم: ۲۵	تَسَاقِطًا	حمزه: تَسَاقِطًا؛ بقیه قرآء: تَسَاقِطًا
۳۲	طه: ۶۳	إِنْ هَذَا	ابن کثیر: إِنْ هَذَا؛ ابوعمره: إِنْ هَذَا؛ بقیه: إِنْ هَذَا
۳۳	طه: ۶۹	تَلَقَّفُ	تَلَقَّفُ
۳۴	طه: ۷۱	أَمْتَمَ	ءَأَمْتَمَ
۳۵	انبیاء: ۷	نُوْحِي	يُوْحِي (به صیغه مجهول)
۳۶	انبیاء: ۲۴	مَعِيَ	مَعِيَ (سکون یاء)
۳۷	انبیاء: ۳۶	هَزُورًا	حمزه: هَزَاءُ؛ بقیه قرآء: هَزُورًا (با همزه)
۳۸	انبیاء: ۱۱۲	قَالَ	قَالَ (فعل امر)
۳۹	حج: ۲۵	سَوَاءً	سَوَاءً (رفع)
۴۰	مومنون: ۲۷	كَلِّ	كَلِّ

ردیف	سورہ: آیه	روایت حفص از عاصم	قرائت بقیہ قرآء
۴۱	نور: ۹	الخامسة	الخامسة (رفع)
۴۲	نور: ۵۲	يَتَّقُهُ (سكون قاف و كسر هاء)	ابوعمر و (و شعبه): يَتَّقِيهِ؛ قالون: يَتَّقِيهِ؛ بقيه: يَتَّقِيهِ
۴۳	فرقان: ۱۹	تَسْتَطِيعُونَ	يَسْتَطِيعُونَ
۴۴	فرقان: ۴۱	هُزُواً	حمزه: هُزْءاً؛ بقيه قرآء: هُزُواً (با همزه)
۴۵	شعراء: ۴۵	تَلَقَّفُ	تَلَقَّفُ
۴۶	شعراء: ۴۹	أَمَّتِم	ءَأَمَّتِم
۴۷	شعراء: ۶۲	مَعِيَ	مَعِيَ (سكون ياء)
۴۸	شعراء: ۱۸۷	كِسْفًا	كِسْفًا (سكون سين)
۴۹	نمل: ۴۹	مَهْلِكًا (شعبه: مَهْلِكًا)	مُهْلِكًا
۵۰	قصص: ۳۲	الرَّهْبِ	حمزه، كسايي، ابن عامر (و شعبه): الرَّهْبِ بقيه قرآء: الرَّهْبِ
۵۱	قصص: ۳۴	مَعِيَ	بقيه قرآء: مَعِيَ (سكون ياء)
۵۲	قصص: ۸۲	لَخَسَفَ	لَخَسِفَ
۵۳	روم: ۲۲	لِلْعَالَمِينَ	لِلْعَالَمِينَ (فتح لام)
۵۴	لقمان: ۶	هُزُواً	حمزه: هُزْءاً؛ بقيه قرآء: هُزُواً (با همزه)
۵۵	لقمان: ۱۳	بُنَى	ابن كثير: بُنَى؛ بقيه قرآء: بُنَى
۵۶	لقمان: ۱۶	بُنَى	بُنَى (كسر ياء مشدّد)
۵۷	احزاب: ۱۳	مُقَامَ	مُقَامَ (فتح ميّم)
۵۸	سبأ: ۹	كِسْفًا	كِسْفًا (سكون سين)
۵۹	سبأ: ۴۰	يَحْشُرُهُمْ - يَقُولُ	نَحْشُرُهُمْ نَقُولُ
۶۰	يس: ۵۲	مرقدنا ^س هذا (با سكت)	مرقدنا هذا (بدون سكت)
۶۱	صافات: ۱۰۲	بُنَى	بُنَى (كسر ياء مشدّد)
۶۲	ص: ۲۳، ۶۹	لِيَ	لِيَ (سكون ياء)
۶۳	غافر: ۳۷	فَأَطَّلَعَ	فَأَطَّلَعُ (رفع)
۶۴	زخرف: ۵۳	أَسْوِرَةً	أَسْوِرَةً
۶۵	جاثية: ۹	هُزُواً	حمزه: هُزْءاً؛ بقيه قرآء: هُزُواً (با همزه)
۶۶	فتح: ۱۰	عَلَيْهِ اللَّهُ	عَلَيْهِ اللَّهُ (كسر هاء ضمير)
۶۷	طلاق: ۳	بَالِغُ أَمْرِهِ	بَالِغُ أَمْرِهِ

ردیف	سوره: آیه	روایت حفص از عاصم	قرائت بقیه قراء
۶۸	معارض: ۱۶	نَزَاعَةٌ	نَزَاعَةٌ (رفع)
۶۹	معارض: ۳۳	بِشَهَادَتِهِمْ	بِشَهَادَتِهِمْ
۷۰	مدثر: ۵	الرُّجْزَ (ضمّ راء)	الرُّجْزَ (كسر راء)
۷۱	قیامه: ۲۷	مَنْ رَاقٍ (با سكت)	مَنْ رَاقٍ (با ادغام)
۷۲	قیامه: ۳۷	يُمْنَى (با ياء مذكر)	تُمْنَى (با تاء تأنيث)
۷۳	مطففين: ۱۴	بَلْ رَانَ (با سكت)	بَلْ رَانَ (با ادغام)
۷۴	مطففين: ۳۱	فَكَيْهَيْنِ	فَاكَيْهَيْنِ (با الف)
۷۵	اخلاص: ۴	كُفُّوْا	حمزه: كُفُّوْا؛ بقیه قراء: كُفُّوْا (سكون فاء با همزه - ضمّ فاء با همزه)

پی‌نوشت‌ها

[۱] برده بنی جذیمه بن مالک بن نصیر بن قعین (ابن ندیم، الفهرست، ۱۳۸۱: ۴۹).
 آیت‌الله خوبی وی را از آزاد شدگان خاندان اسد (خوبی، البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۰۱ق:
 ۱۳۰) و زنجانی او را مولی بنی خزیمه بن مالک بن النضر معرفی کرده است (زنجانی، تاریخ
 جامع قرآن کریم، بی‌تا: ۱۱۲).

[۲] یاقوت حموی، «ثوری، شریک بن عبدالله و سفیان بن عیینه» را نیز از روایان قرائت
 عاصم شمرده و به جای «حماد بن یزید»، «حماد بن زید» آورده است (حموی، معجم الأدباء،
 ۱۳۸۱: ۶۴۱/۲).

[۳] در تهییه مطالب این جدول از سه منبع زیر استفاده شده است: مجمع البیان فی تفسیر
 القرآن؛ تهذیب القرائة در شرح قواعد و قرائات قراء سبعة؛ قرآن کریم ده قرائت از طریقه
 شاطیبه و الدرّة.

منابع

۱. ابن ابی طالب حمّوش القیسی، ابو محمد مکی، الكشف عن وجوه القرائات السبع و عللها و حججها، تحقیق محیی الدین رمضان، مؤسسة الرسالة، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق.
۲. ابن جزری، محمد بن محمد، النشر فی القرائات العشر، تحقیق علی محمد الضباع، المطبعة التجارية الكبرى، [بی جا]، [بی تا].
۳. ابن جزری، محمد بن محمد، غایة النهاية فی طبقات القراء، مكتبة ابن تیمیة، [بی جا]، ۱۳۵۱ش.
۴. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ترجمه و تحشیه محمد رضا تجدد، اساطیر، ۱۳۸۱ش.
۵. امین، سید محسن، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۵ق.
۶. باز، محمد عباس، مباحث فی علم القرائات مع بیان أصول روایة حفص، قاهرة: دار الكلمة، ۱۴۲۵ق.
۷. پورفرزب (مولایی)، ابراهیم، تهذیب القرائة در شرح قواعد و قراءات قرآء سبعة، انتشارات کعبه، ۱۳۶۸ش.
۸. پورفرزب (مولایی)، ابراهیم، قرآن کریم، ده قرائت از طریقه شاطیبة و الدرّة، تهران: ساقیان نور، ۱۳۷۵ش.
۹. حجّتی، سید محمد باقر، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۱۰. حسینی، بی بی زینب و ایروانی، مرتضی، «بررسی تاریخی «قراءة العامة» و ارتباط آن با روایت حفص از عاصم»، دو فصلنامه علمی پژوهشی «مطالعات قرآن و حدیث»، سال هشتم، شماره دوم، ۱۳۹۴ش. (صص ۱۵۹-۱۸۶)
۱۱. حلّی، حسن بن یوسف، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۲ق.
۱۲. حموی، یاقوت، معجم الأدباء، ترجمه و پیرایش عبدالمحمد آیتی، سروش، ۱۳۸۱ش.
۱۳. خویی، سید ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالزهراء، چاپ دوم، ۱۴۰۱ق.
۱۴. ذهبی، محمد بن أحمد، سیر أعلام النبلاء، قاهرة: دار الحدیث، ۱۴۲۷ق.

۱۵. ذهبی، محمد بن أحمد، معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۷ق.
۱۶. ذهبی، محمد بن أحمد، ميزان الاعتدال في نقد الرجال، تحقيق على محمد البجاوی، بيروت: دار المعرفة، ۱۳۸۲ق.
۱۷. زرکلی، خيرالدين، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين، دارالعلم للملایين، چاپ چهاردهم، ۱۹۹۹م.
۱۸. زنجانی، ابو عبدالله، تاريخ جامع قرآن كريم، ترجمه و تأليف سيد حسام فاطمی، افشار، [بی جا]، [بی تا].
۱۹. سیوطی، جلال الدين، الإتيقان في علوم القرآن، بيروت: دار الكتاب العربي، چاپ دوم، ۱۴۲۱ق.
۲۰. شریعت، محمد جواد، چهارده روایت در قرائت قرآن مجید، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰ش.
۲۱. شوشتری، نورالله، مجالس المومنین، تهران: اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۷۷ش (نسخه الکترونیکی).
۲۲. صدر، سيد حسن، تأسيس الشيعة الكرام لعلوم الاسلام، نجف، ۱۳۷۰ش.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البيان في تفسير القرآن، دارالمعرفه، ۱۴۰۶ق.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقيق جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
۲۵. طویل، سيد رزق، مدخل في علوم القرائات، مكتبه الفيضيه، ۱۴۰۵ق.
۲۶. عبد الغني القاضي، عبدالفتاح، الوافي في شرح الشاطبية، قاهره: دارالسلام، چاپ سوم، ۱۴۲۵ق.
۲۷. معرفة، محمد هادی، التمهيد في علوم القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۵ق.
۲۸. میبدي، رشيد الدين، كشف الأسرار و عدة الأبرار، تصحيح على اصغر حكمت، دانشگاه تهران، ۱۳۳۱ش.